

Stasiewicz, Marcin

Radziecka broń pancerna w okresie wojny polsko-bolszewickiej

Dzieje Najnowsze 38/1, 201-205

2006

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Marcin Stasiewicz
Łódź

Radziecka broń pancerna w okresie wojny polsko-bolszewickiej¹

Idea stworzenia zarysu historii sił pancernych Rosji bolszewickiej pojawiła się w trakcie poszukiwania tematu rozprawy doktorskiej jesienią 2000 r. Głównym zagadnieniem dysertacji miał być problem użycia broni pancernej w wojnie polsko-bolszewickiej przez obie walczące strony. Ponieważ powstały już prace dotyczące polskich broni pancernych biorących udział w tym konflikcie, stosownym wydawało się skupienie uwagi na przeciwniku Wojska Polskiego, jakim była Armia Czerwona.

Okazało się, że na gruncie polskim brakuje opracowania choćby częściowo omawiającego funkcjonowanie danego środka walki w Armii Czerwonej. Również w historiografii rosyjskiej trudno znaleźć opracowanie poruszające taką problematykę. Poza wyjątkiem, jaki stanowi praca doktorska Adolfa Leonidowicza Tinina (*Sozdanije i boevoie primienienije broniewych sil Krasnoj Armii v gody grazdanskaj wojny*, Moskwa 1971), brakuje naukowych opracowań, których autorzy mogliby wykazać się znajomością zasobów Rosyjskiego Państwowego Archiwum Wojskowego. Godne uwagi opracowania dotyczą zazwyczaj jednego typu uzbrojenia pancerne (np. czołgi w pracy *Tanki grazdanskaj wojny* M. Kołomijca, I. Moszczanskiego i S. Romadina lub pociągi pancerne w pracy *Kreposti na koliosach* I. Drogowoz i w artykułach z serii *Broniewaja gwardyja rewolucji* S. Romadina) bądź pojedynczych jednostek (np. artykuły na temat pociągów pancernych Gandza i nr 44, Specjalnego Dywizjonu Pancernego z Charkowa i in.). Opracowania rosyjskie są ogólnikowe i nie wyczerpują tematu.

Tymczasem problem genezy radzieckich wojsk pancernych może wydawać się istotny choćby z powodu osiągnięcia niespotykanego stopnia rozwoju tego rodzaju uzbrojenia w Armii Czerwonej w okresie międzywojennym. Warto poznać i ocenić wpływ doświadczeń rosyjskiej wojny domowej lat 1918-1920 na fakt obecności sił pancernych w RKKK w latach 20. i 30. ubiegłego wieku.

Dlatego też tematem pracy są narodziny, rozwój i udział w wojnie polsko-bolszewickiej wczesnych radzieckich sił pancernych. Z rosyjskiego punktu widzenia kampania polska była częścią wojny domowej, a Polacy zostali zaliczeni do grona niezwykle groźnych interwentów.

¹ Autoreferat pracy doktorskiej obronionej 7 lipca 2005 r. Praca została przygotowana pod kierunkiem prof. dr hab. Wojciecha Materskiego w Instytucie Historii Uniwersytetu Łódzkiego. Recenzenci: prof. dr hab. Waldemar Rezmer z Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika w Toruniu i prof. dr hab. Włodzimierz Kozłowski z Uniwersytetu Łódzkiego.

Jednakże rosyjskie zainteresowanie przebiegiem konfliktu było i jest ograniczone do pewnych wybranych kwestii, mogących postawić stronę polską w niekorzystnym świetle. Wobec tego problem udziału w walkach marginalnego typu uzbrojenia, pełniącego podrzędną rolę wobec innych rodzajów broni, pozostało całkowicie w cieniu.

Aby stworzyć przekonujący obraz wczesnych sił pancernych i ich funkcjonowania w strukturach Armii Czerwonej w latach 1918-1920, należało sięgnąć do źródeł. Podstawą dla powstania niniejszej rozprawy były dokumenty z wojskowych archiwów rosyjskiego (moskiewskie RGWA) i polskiego (CAW). Ukierunkowanie tematyki na stronę radziecką spowodowało, że zdecydowanie przeważają archiwalia pochodzące z ośrodka moskiewskiego. Wykorzystano dokumenty zgromadzone w 11 zespołach (fondach), wśród których dominują akta dowództw Frontów i Armii radzieckich walczących z Wojskiem Polskim.

Z uwagi na ograniczony czas pobytu w Moskwie i ograniczone możliwości korzystania z głównego źródła informacji, jakim stało się Rosyjskie Państwowe Archiwum Wojskowe, treść dysertacji skupia się głównie na problematyce bojowego zastosowania uzbrojenia pancernego w okresie walk na terenach Rosji bolszewickiej i Polski w latach 1918-1920. Z konieczności opisywane problemy ujęte zostały ogólnie, nieomal „definitywnie”. Całkowicie pominięte zostały kwestie związane z tworzeniem ideologiczno-politycznego oblicza Armii Czerwonej, zagadnienia obsady personalnej zaś potraktowane zostały powierzchownie.

Pierwszy rozdział rozprawy dotyczy pojawienia się uzbrojenia pancernego w okresie pierwszej wojny światowej. Rozważania przeprowadzono z uwzględnieniem zmiany charakteru działań zbrojnych z dynamicznych manewrowych na statyczne pozycyjne. Kluczową częścią rozdziału wstępnego jest charakterystyka rosyjskich oddziałów samochodów pancernych, ich organizacji, taktyki i sprzętu bojowego. Rosjanie wykorzystywali głównie pojazdy importowane na mocy umów zawieranych z zachodnimi sojusznikami (głównie z Wielką Brytanią). Oprócz tego powstało szereg interesujących konstrukcji rosyjskich. Poziomy rozwój przemysłu ciężkiego w przedrewolucyjnej Rosji nie pozwolił jednak na rozwinięcie produkcji mogącej zaspokoić potrzeby walczących wojsk. Poza tym zarysowano początki rosyjskich pociągów pancernych. Należały one do środków walki, które przeżyły gwałtowny rozkwit w okresie wojny domowej, ale u schyłku pierwszej wojny światowej armia rosyjska dysponowała nieznaczną liczbą pancernych składów bojowych.

Oprócz wydarzeń z Frontu Wschodniego zamieszczono opis przesłanek powstania, utworzenia, udziału w walkach i metod zwalczania brytyjskich i francuskich oddziałów czołgowych, a także przedstawiono próby skonstruowania czołgu rosyjskiego. Poza prezentacją tworzenia załóżków sił pancernych w Rosji celem pierwszego rozdziału jest przegląd sprzętu bojowego, który został wykorzystany w walkach wojny domowej polsko-bolszewickiej. Ponieważ uczestnicy walk wykorzystywali również pojazdy skonstruowane na Zachodzie Europy, z wyjątkiem czołgów niemieckich, dlatego znaczna część rozdziału wstępnego poświęcona została broni pancernej Ententy.

Rozdziały drugi i trzeci ukazują początki sił pancernych Armii Czerwonej. Rozdział drugi przedstawia to zagadnienie od strony organów zarządzających, werbunku i szkolenia ludzi, a także organizacji poszczególnych typów uzbrojenia pancernego i kontrowersji, jakie wywoływały modele organizacyjne, zwłaszcza samochodów i pociągów pancernych. Opisuje też pierwsze kroki reorganizacyjne zmierzające do dostosowania bogatego spadku po armii carskiej do nowojrzeczywistości. Organ zarządzający siłami pancernymi — Rada Oddziałów Pancernych, zwana Centrobnią, powstała na początku 1918 r. Po przekształceniu w Centralny Zarząd Pancerny w sierpniu tego roku, podporządkowywano ją kolejno instytucjom związanym ze sferą techniki wojskowej i zaopatrzeniem. Podstawowymi zadaniami organu było nie tyle

objęcie kontrolą produkcji nowego sprzętu, ile uregulowanie procesu przejmowania od poprzednich właścicieli i wprowadzania do toczących się walk jednostek pancernych w postaci oddziałów samochodów pancernych i pociągów pancernych. Rozdział drugi porusza również problem werbunku, pochodzenia i szkolenia kadry dowódczej i obsady jednostek pancernych Armii Czerwonej. Na ogół byli to ludzie w trakcie pokoju zawodowo związani ze sferą techniki (kierowcy, mechanicy, ślusarze itp.) oraz marynarze.

W dalszej części rozdziału drugiego omówiono osobno trzy modele organizacyjne sprzętu pancernego, pozostającego w dyspozycji Armii Czerwonej w okresie 1918-1920. Poza tym zaprezentowano zmiany, jakim poszczególne modele podlegały w trakcie wojny domowej. Dotknęły one każdego z trzech typów uzbrojenia pancernego według zasady: im mniej doświadczenia w zakresie użycia bojowego, tym większa dynamika zmian. Zgodnie z cytowaną zasadą oddziały samochodów pancernych pozostały praktycznie w niezmienionej postaci w stosunku do ustaleń dowództwa armii rosyjskiej z okresu wojny światowej. W znacznym stopniu rozwinięto model organizacyjny pociągów pancernych i stworzono, a następnie znacznie zmodyfikowano model organizacyjny czołgów.

Rozdział trzeci prezentuje zadania i przeznaczenie wczesnych radzieckich sił pancernych przez pryzmat treści instrukcji zastosowania formacji bojowych oraz wybranych przykładów z pola walki. Zdecydowanie największą uwagę przyciągnęły tajniki zastosowania czołgów—broni nieznananej Rosji przed wybuchem wojny domowej. Opisany fragment zawiera także szereg uwag dotyczących związku między manewrowym charakterem działań zbrojnych, konstrukcją i możliwościami technicznymi pojazdów bojowych oraz rozwiązaniami taktycznymi stosowanymi w walkach. W pracy zamieszczono także opis udziału jednostek pancernych Armii Czerwonej w opanowaniu Azerbejdżanu i Gruzji. Mimo że wydarzenia te miały miejsce już po zakończeniu walk między Polakami i bolszewikami, to stanowią dobrą ilustrację poziomu bojowego sił pancernych RKKA pod koniec wojny domowej.

Rozdział zawiera także informacje na temat skali strat i możliwości uzupełniania osłabionych jednostek RKKA. Część rozdziału dotycząca pierwszego zagadnienia została oparta na raportach ukazujących przyczyny i skalę strat w bolszewickich oddziałach pancernych, ponoszonych w walkach toczonych głównie na terenach Rosji i Ukrainy. W procesie uzupełniania jednostek brały udział głównie zakłady przemysłu zbrojeniowego, maszynowego, stoczniowego i warsztaty wytwarzające tabor kolejowy. W czasie wojny domowej podjęto także pierwszą, zakończoną powodzeniem próbę stworzenia niewielkiej serii kilkunastu czołgów rodzimej konstrukcji. Jako wzór posłużył egzemplarz czołgu Renault FT-17, zdobyty w 1919 r. podczas walk z interwentami francuskimi na południu Rosji.

Ważną częścią trzeciego rozdziału jest zarys historii sił pancernych „białych” armii, a zwłaszcza najsilniejszych pod tym względem Sił Zbrojnych Południa Rosji. W przeciwieństwie do bolszewików trzonem sił pancernych pozostających w dyspozycji wrogów rewolucji były czołgi, przywożone do wstrząsanych walkami wewnętrznymi Rosji przez brytyjskich i francuskich interwentów. Przyczyniły się one do upadku Carycyna, szturmowanego latem 1919 r. przez oddziały Armii Kaukaskiej gen. Piotra Wrangla. Wzięły także udział w działaniach bojowych wojsk dowodzonych przez generała Nikołaja Judenicza, prowadzonych w północno-zachodniej części Rosji, w rejonie Piotrogradu, jesienią 1919 r. Uczestniczyły w ostatnich walkach obronnych „białej” Armii Rosyjskiej Wrangla, toczonych późną jesienią 1920 r. w Taurydzie Północnej na Krymie. Stopniowo czołgi wpadały w ręce bolszewików. Na bazie zdobytego sprzętu sformowano pierwsze oddziały czołgowe Armii Czerwonej. Również radzieckie jednostki, które wzięły udział w walkach z Polakami w czerwcu i lipcu 1920 r. były wyposażone w zdobyczne czołgi. Poza czołgami „białe” oddziały dysponowały pociągami i samochodami pancernymi. Wobec

braku możliwości produkcyjnych w większości pochodziły one ze zdobyczy. Opis poziomu i wartości bojowej „białych” ma stanowić punkt odniesienia dla porównania ich z innym przeciwnikiem Armii Czerwonej, jakim w okresie 1918-1920 było Wojsko Polskie.

Rozdział czwarty opowiada o początkach broni pancernej w Wojsku Polskim ze szczególnym uwzględnieniem bojów wojny polsko-bolszewickiej. Zostały opisane instrukcje zastosowania poszczególnych typów uzbrojenia pancernego i ich udział w walkach. W tej części znalazły się także informacje dotyczące niektórych jednostek pancernych nieprzyjaciela pozostających w kontakcie bojowym z oddziałami polskimi, a także tych, które padły łupem wojsk polskich. Dzięki zestawieniu z dokumentami pochodzącymi z Centralnego Archiwum Wojskowego w Rembertowie udało się ustalić, że bolszewicka instrukcja zastosowania pociągów pancernych najprawdopodobniej powstała w oparciu o carską instrukcję przeznaczoną dla samochodów pancernych, opracowaną w czasie pierwszej wojny światowej. Udało się odtworzyć zasady użycia poszczególnych typów uzbrojenia pancernego, poparte następnie przykładami z pola walki. Przedstawiono akcje bojowe 1 pułku czołgów polskich pod Bobrujskiem i Dyneburgiem w 1919 r., walki odwrotowe prowadzone na Ukrainie, Litwie i Białorusi latem 1920 r. oraz boje pod Mikulińcami z przełomu lipca i sierpnia tego roku. Udział czołgów w bitwie warszawskiej został pominięty, ponieważ ma już bogatą literaturę. W pracy znalazł się również opis rajdów pancerno-motorowych na Żytomierz i Kowel z udziałem samochodów pancernych, uważanych za najbardziej spektakularne akcje bojowe konfliktu.

Ostatni rozdział został nieomal w całości oparty na dokumentach pochodzących z Rosyjskiego Państwowego Archiwum Wojskowego w Moskwie. Na podstawie materiału archiwalnego został odtworzony szlak bojowy jednostek pancernych radzieckich Armii Frontów Zachodniego i Południowo-Zachodniego w 1920 r. Udało się natrafić na, jak się wydaje, nieznane dotąd starcie pancerne między polskimi i radzieckimi samochodami pancernymi, do którego doszło w połowie lipca 1920 r. w rejonie Słucka. Brak dokumentów sprawił, że obraz udziału radzieckich sił pancernych w kampanii polskiej 1920 r. nie jest kompletny. Nie udało się opisać wszystkich jednostek. Szczególnie dotkliwy jest brak dokumentów pochodzących z okresu od lipca do września 1920 r., a zatem opisujących najbardziej zacięte i decydujące walki. Mając na uwadze pomocniczy charakter sił pancernych, można scharakteryzować ich udział w walkach z Polakami następująco:

- Oddziały czołgów uczestniczyły w jedynie dwóch akcjach bojowych, ale nie wykazały się nadzwyczajną skutecznością, zarówno ze względu na nieumiejętne użycie, jak i na postawę żołnierzy polskich, którzy umieli stawić im czoła. Zostały zatem szybko wycofane i skierowane do walki przeciwko pozostałościom „białych” oddziałów gen. Piotra Wrangla.
- Oddziały samochodów pancernych wyposażone w nieliczne samochody (3-4 pojazdy w jednostce) pochodzące jeszcze z okresu pierwszej wojny światowej, ulegające częstym awariom, nie mogły odegrać poważniejszej roli poza lokalnym wsparciem oddziałów piechoty lub kawalerii. Warto jednak wspomnieć, że właśnie samochody pancerne wzięły bezpośredni udział w decydującej batalii konfliktu pod Warszawą.
- Pociągi pancerne stanowiły najskuteczniejszy typ uzbrojenia pancernego ze względu na możliwość wyposażenia ich w artylerię o znacznym kalibrze. Jednak swobodę ich działań kępował fakt przywiązania do linii kolejowej, a zatem różnica w rozstawieniu szyn na rosyjskich i polskich liniach kolejowych, zniszczenia dokonywane przez cofające się oddziały polskie, a także chaos w zakresie dowodzenia.

Rozdział piąty opowiada również o niespodziewanym dla bolszewików uaktywnieniu się pozostającej na Krymie tzw. Armii Rosyjskiej dowodzonej przez gen. Piotra Wrangla. Wydarzenie to wpłynęło na zmianę przydziału bolszewickich sił pancernych podporządkowanych

dowództwom Armii walczących z Polakami. Część z nich zdjęto z frontu i skierowano przeciwko „białym” na Krymie. Celem teostatniej części rozprawy, poza ukazaniem mało znanego epizodu wojny domowej pośrednio związanej ze zmaganiem Polaków z bolszewikami, jest potwierdzenie tezy o pomocniczym charakterze wczesnych sił pancernych. Stanowiły one typ uzbrojenia, który nie był niezbędny do kontynuowania zwycięskiego natarcia i utrzymania szybkiego tempa działań nawet w przypadku konfliktu manewrowego. Dlatego dowództwo radzieckie skierowało oddziały pancerne przeciwko wojskom Wrangla, mimo że to Polacy byli przeciwnikiem pierwszoplanowym.

Wobec ogromnej liczby dokumentów zgromadzonych w archiwach moskiewskich wydaje się, że temat dysertacji został zakrojony zbyt szeroko. Należało, być może, ograniczyć rozważania do formacji pancernych jednego Frontu lub nawet jednej Armii radzieckiej walczącej z Polakami. Pozwoliłoby to na bardziej wnikliwe i szczegółowe prześledzenie ich szlaku bojowego i poruszenie dodatkowych zagadnień, takich jak np. praca polityczna.